

Anna Mazulis-Frydel

ANALIZA FONOLOGICZNEJ STRUKTURY SYLABY STARORUSKIEJ XIII – XVI W.

Pierwsze próby szczegółowego opisu struktury sylaby, tj. analizę wzajemnego łączenia się tworzących ją fonemów poprzedziła szeroka dyskusja teoretyczna. Problemy łączliwości różnorodnych typów spółgłosek poruszali już A. Meillet¹ i N. S. Trubeckoj². W ostatnim zaś półwieczu nowsze ujęcia tego zagadnienia zaproponowali w swoich pracach K. Malone³, R. H. Stetson⁴, S. B. Bernstein⁵ oraz R. Jakobson i M. Halle⁶.

Zasady łączliwości fonemów określone przez wymienionych językoznawców wykorzystali badacze zajmujący się analizą konkretnych faktów językowych. Przy czym jedni z nich

---

¹A. Meillet, *Obszcześławianskij jazyk*, Moskwa 1951, s. 102 - 111.

²N. S. Trubeckoj, *Osnovy fonologii*, Moskwa 1960, s. 272 - 286.

³K. Malone, *The phonemic structure of English monosyllables, /w:/ American Speech*, 1936.

⁴R. H. Stetson, *Motor phonetics*, Amsterdam 1951.

⁵S. B. Bernstein, *Oczerk sravnitelnoj grammatiki sławianskich jazykow*, Moskwa 1961, s. 123 - 306.

⁶R. Jakobson i M. Halle, *Podstawy języka*, Wrocław 1964, s. 57 - 106.

połączenia takie rozpatrywali wewnątrz sylaby⁷, inni zaś w obrębie morfemu⁸ lub wyrazu⁹.

Materiał językowy dla naszych badań stanowi zestaw sylab fonologicznych (794 wyrazy jednosylabowe) języka staroruskiego z XIII - XIV w.¹⁰, opracowany na podstawie "Indexu a tergo do materialów do słownika I. I. Srezniewskiego" (Warszawa 1968).

W celu przeprowadzenia opisu fonologicznego struktury sylaby wyodrębniliśmy za E. D. Panfilowem¹¹ jej następujące elementy strukturalne: wierzchołek lub centrum, początek, koniec, bazę, przeciwbazę i ramę sylaby. Przypomnijmy ich znaczenie.

Wierzchołek staroruskiej sylaby fonologicznej stanowią fonemy samogłoskowe. W sylabach ЛАИ i ТАИ wierzchołki są jednakowe. W sylabach САД, СУД i ХОД wierzchołki są różne.

Początkiem staroruskiej sylaby może być albo zerowy fonem spółgłoskowy (tzn. jego brak)¹², albo pojedynczy fonem

⁷G. P. Torsujew, Strojenije słoga i ałłofony w anglijskom jazykie, Moskwa 1975; J. K. Lekomcew, Ob odnom sposobie opisanija soczetajemosti foniem w słogie, /w:/ Kratkije sobščzenija Instituta narodow Azii, nr 57(1961), s. 71 - 72; M. J. Lekomcewa, Tipologija struktur słoga w sławianskich jazykach, Moskwa 1968, s. 137 - 153; E. D. Panfilow, Fonologiczeskije słogi kłassiczeskoj łatyni, Leningrad 1973, s. 3 - 175; I. Sawicka, Struktura grup spółgłoskowych w językach sławiańskich, /w:/ Monografie sławistyczne, Warszawa 1974.

⁸R. Goździk, Soczetanija sogłasnych w starosławianskom i driewnierusskom jazykach na materiale starosławianskogo pamiatnika russkogo izwoda, "Slavica Wratislaviensia" 1976, nr VI, s. 59 - 75.

⁹J. Greenberg, Wozmożnyje naczalnyje i koniecznyje posledowatielnosti sogłasnych, "Woprosy jazykoznanija" 1964, nr 4, s. 45 - 60.

¹⁰Szczegółowe założenia, poprzedzające analizę językową naszych badań, zostały sprecyzowane w artykule A. Frydel: Fonologiczna struktura sylaby staroruskiej XIII - XVI w. - propozycje teoretyczne, Zeszyty Naukowe UJ, Prace Językoznawcze, nr 74, Kraków 1983.

¹¹E. D. Panfilow, Fonologiczeskije słogi..., s. 5 - 6.

¹²Zerowy fonem spółgłoskowy będziemy w transkrypcji oznaczać przez |∅|.

spółgłoskowy, albo też ich grupa. Początek sylaby może być prosty, gdy zawiera nie więcej niż jeden fonem (оо, бои) lub złożony, kiedy zbudowany jest z dwóch lub więcej fonemów (столю, стремя).

Koniec sylaby może być opisany podobnie jak początek. Tworzy go zero, jeden - lub więcej niż jeden - fonem spółgłoskowy (за, над, казнѣ, горсть). W ostatnim wypadku nazwiemy go końcem złożonym.

Baze sylaby tworzy połączenie jej wierzchołka z końcem. Sylaby ГРОЗЛЬ, ГВОЗД zbudowane są w oparciu o tę samą bazę. Sylaby zaś ГРЕЗД, БРЕЗГ - w oparciu o różne bazy. W zależności od charakteru końca sylaby można wyróżnić bazy proste i złożone.

Przeciwbaza sylaby stanowi połączenie początku sylaby z jej wierzchołkiem. W sylabach СТОГ i СТОЛ przeciwbazy są tożsame. W sylabach zaś СТОГ i СЛОИ - są różne.

Rama jest połączeniem początku i końca sylaby. W sylabach КЛЯЧЬ i КЛЮЧЬ ramy się pokrywają. Przykładem odmiennych ram sylab mogą być wyrazy ГВОЗЛЬ i БРОЗЛЬ.

W zależności od budowy początków i końców sylab można wyróżnić cztery grupy sylab fonologicznych:

1. Prosty początek - prosty koniec (PP - PK): он, зуб;
2. Prosty początek - złożony koniec (PP - ZK): музг, долсть;
3. Złożony początek - prosty koniec (ZP - PK): при, квас, строи, вскраи;
4. Złożony początek - złożony koniec (ZP - ZK): блази, стероль, страсть.

Analizę materiału językowego rozpoczniemy od charakterystyki wierzchołków staroruskiej sylaby fonologicznej. Dla dokonania opisu poszczególnych - możliwych dla języka staroruskiego - wierzchołków sylab fonologicznych sporządziliśmy tablice uwzględniające przede wszystkim stosunek wierzchołka sylaby do jej początku i końca. Ograniczamy się do zaprezentowania wzorcowego dla innych typów wierzchołków sylab opisu fonemu |a| w jego konsonantycznym otoczeniu.

Tabela 1¹³

a		-C	-CC	-CCC	Ilość kombinacji otoczenia konsonantycznego
	a	at	-	-	2
C-	za	tak	kaz'n'	-	3
CC-	dva	krai	płast	-	3
CCC-	skra	strax	stras't'	-	3
CCCC-	-	[¹⁴ $\begin{matrix} v \\ \wedge \\ u \\ \wedge \end{matrix}$ skrai]	-	-	1

Na podstawie dokonanych obserwacji stwierdzamy, że fonem |a| jako wierzchołek staroruskiej sylaby fonologicznej może występować w 12 różnych typach kombinacji otoczenia konsonantycznego. Przy czym szczególną różnorodnością pod względem ilości fonemów konsonantycznych cechuje się początek sylaby z wierzchołkiem w postaci fonemu |a|. Początek omawianego typu sylaby stanowić bowiem mogą 4 fonemy spółgłoskowe.

¹³Tabela 1 ilustruje stosunek wierzchołka sylaby do jej początku i końca. Symbolem C oznaczamy umownie fonem konsonantyczny początku i końca sylaby. W pozycjach umieszczone są sylaby z końcem o rosnącej ilości kombinacji otoczenia konsonantycznego wierzchołka. W pionie zaś - powiększa się początek sylaby. Przy pomocy znaku "-" odnotowujemy w tabeli brak określonego pod względem struktury elementów składowych typu sylaby. W zamykającej tabelę pionowej kolumnie zaznaczamy ilość kombinacji otoczenia konsonantycznego.

¹⁴Przy pomocy znaku $\begin{matrix} |v| \\ \wedge \\ u \\ \wedge \end{matrix}$ tutaj i w dalszym ciągu naszych rozważań będziemy oznaczać* przypuszczalny wariant pozycyjny fonemu v w wygłosie słowa i przed fonemami konsonantycznymi nie posiadającymi dyferencjalnej cechy dźwięczności.

Po przeprowadzeniu analogicznych opisów dla pozostałych wierzchołków sylab możemy stwierdzić co następuje:

Najbardziej produktywne, tj. zaświadczone w największej ilości kombinacji otoczenia spółgłoskowego są wierzchołki staroruskiej sylaby fonologicznej w postaci fonemów:

|a| - 12 kombinacji otoczenia konsonantycznego. Typy kombinacji:

|a|, |at|, |za|, |tak|, |kaz'n'|, |dva|, |krai|, |płast|, |skra|, |strax|, |stras't'|, $\left[\begin{array}{c} |v| \\ |u| \end{array} \right] \text{skrai}$;

|o| - 11 kombinacji otoczenia konsonantycznego. Typy kombinacji:

|o|, |or|, |osn|, |bo|, |boi|, |vołk|, |połs't'|, |zło|, |tvoi|, |smork|, |strop|.

Po nich odnotować można wierzchołki w postaci fonemów:

|i| - 10 kombinacji otoczenia konsonantycznego. Typy kombinacji:

|i|, |is|, |igr'|, |l'i|, |k'ii|, |l'ist|, |tr'i|, |bl'in|, |bl'isk|, |str'ik|;

|e| - 9 kombinacji otoczenia konsonantycznego. Typy kombinacji:

|l'e|, |iel|, |šełk|, |p'ers't'|, |mn'e|, |gr'em|, |br'eski|, |s't'er'bl'|, |str'et'|;

|u| - 9 kombinacji otoczenia konsonantycznego. Typy kombinacji:

|u|, |um|, |us't'|, |vui|, |kust|, |d'nu|, |zvuk|, |trusk|, |strup|.

Najmniej produktywnym okazuje się wierzchołek występujący w postaci $\left[\begin{array}{c} |i| \\ |v| \end{array} \right]$ (allofon fonemu |i|), zaświadczony zaledwie w 7 kombinacjach otoczenia konsonantycznego. Typy kombinacji:

|my|, |byk|, |sypl'|, |vyspr'|, |kry|, |znyl'|, |prysk|.

W strukturze otoczenia konsonantycznego fonemów samogłoskowych staroruskiej sylaby fonologicznej można stwierdzić pewne prawidłowości.

Maksymalna, łączna ilość fonemów konsonantycznych two-

rzących otoczenie wierzchołka sylaby fonologicznej nie może przekroczyć liczby 5, tj. wyjść poza określone typy kombinacji początków i końców sylab (CCC-CC, CC-CCC, CCCC-C).

Poszczególne typy otoczenia konsonantycznego wierzchołków sylab można podzielić na dwie grupy w zależności od ilości fonemów samogłoskowych występujących w funkcji wierzchołka określonego typu sylaby.

I		II	
C - C	5	∅ - ∅	4
C - CC	5	∅ - C	4
CC - ∅	5	∅ - CC	1
CC - C	5	C - ∅	4
CC - CC	5	C - CCC	2
CCC - C	5	CCC - ∅	2
		CCC - CC	1
		CCCC - C	1

Pierwszą grupę stanowią te typy sylab, których wierzchołki może zapełniać 5 różnych fonemów samogłoskowych. Drugą zaś tworzą te, których wierzchołki zapełniać może mniej niż 5 fonemów samogłoskowych, tzn. tylko niektóre fonemy samogłoskowe.

Po ustaleniu możliwości zapełnienia wierzchołków staroruskiej sylaby fonologicznej nasze zainteresowania badawcze obejmują następnie charakterystykę ramy sylaby, tj. szczegółową analizę prostych i złożonych końców i początków sylaby. Wprowadzone przez nas rozróżnienie prostych i złożonych początków i końców sylaby fonologicznej wiąże się ściśle z określoną pozycją fonemów konsonantycznych tworzących wymienione części składowe ramy sylaby fonologicznej¹⁵.

Fonemy konsonantyczne początków sylaby mogą bezpośrednio

---

¹⁵ Pozycją danego fonemu konsonantycznego, wchodzącego w skład początku lub końca sylaby fonologicznej będziemy umownie nazywać jego położenie w stosunku do wierzchołka danej sylaby.

nie poprzedzać jej wierzchołek i wówczas ich pozycję uznajemy umownie za pierwszą. Fonemy konsonantyczne wchodzące w skład złożonych początków sylaby mogą ponadto zajmować odpowiednio pozycję drugą, trzecią i czwartą.

Prosty początek

4	3	2	1		
			d	a	

Złożony początek

4	3	2	1		
[v u o]	s	k	r	a	i o

Analogicznie można by przedstawić pozycje fonemów konsonantycznych wchodzących w skład prostych i złożonych końców sylab. Pierwszą pozycję zajmują fonemy konsonantyczne występujące bezpośrednio po wierzchołku sylaby fonologicznej. Po nich następują fonemy drugiej i trzeciej pozycji.

Prosty koniec

		1	2	3
m	y	ø		

		1	2	3
k	v	a	s	

Złożony koniec

		1	2	3
g	o	r	s'	t'

Szczegółowe badania - przeprowadzone w oparciu o materiał językowy obejmujący 794 staroruskie wyrazy jednosylabowe z XIII - XVI w. a dotyczące możliwości zapełnienia poszcze-

gólnych, wyżej określonych pozycji fonemów różnych początków i końców sylaby fonologicznej oraz obserwacje prawej i lewej walencji¹⁶ badanych fonemów konsonantycznych danych pozycji, a także ustalenie wypełnienia baz i przeciwbaz analizowanej sylaby - umożliwiły nam sformułowanie pewnych wniosków i - co za tym idzie - określenie ogólnych modeli staroruskiej sylaby fonologicznej z XIII - XVI w.

Omawianej sylaby nie można wyrazić przy pomocy stałej, niezmiennej struktury. Charakteryzuje się ona bowiem bogatą różnorodnością zarówno pod względem objętości, jak i składu jakościowego, tj. doboru tworzących ją połączeń fonemów wokalicznych i konsonantycznych.

Istnieją mianowicie 4 możliwe typy staroruskich sylab:

1. całkowicie otwarta sylaba fonologiczna (-V-),
2. całkowicie zamknięta sylaba fonologiczna (CVC),
3. sylaba fonologiczna zamknięta na początku (CV-),
4. sylaba fonologiczna zamknięta na końcu (-VC).

Całkowicie otwarta staroruska sylaba fonologiczna składa się wyłącznie z fonemu wokalicznego. Nie posiada więc podtypów strukturalnych.

Całkowicie zamknięta staroruska sylaba fonologiczna wyróżnia się natomiast swą różnorodnością początków i końców sylaby, w wyniku czego posiada 8 następujących podtypów:

$$\begin{array}{l}
 C_1 V C_1 \\
 C_1 V C_1 C_2 \\
 C_1 V C_1 C_2 C_3
 \end{array}$$

---

¹⁶Walencją będziemy tu za E. D. Panfilowem (zob. *Fonologičeskije slogi...*, s. 35) nazywać zdolność łączenia się fonemów konsonantycznych, wchodzących w skład złożonych początków i końców sylab, z innymi fonemami konsonantycznymi, wypełniającymi ich pre- lub postpozycje. Walencja może być lewa, prawa lub zerowa. Zerową walencją fonemów konsonantycznych sylaby fonologicznej nazwiemy umownie taką sytuację, w której fonem spółgłoskowy nie łączy się z żadnym innym fonemem konsonantycznym (np. w wyrazie "3a").

$$\begin{array}{c}
 C_2 C_1 V C_1 \\
 C_2 C_1 V C_1 C_2 \\
 C_3 C_2 C_1 V C_1 \\
 C_3 C_2 C_1 V C_1 C_2 \\
 C_4 C_3 C_2 C_1 V C_1
 \end{array}$$

Staroruską sylabę fonologiczną zamkniętą na początku cechuje różnorodność struktury początku sylaby. Stąd też można wyodrębnić 3 następujące podtypy strukturalne danej sylaby:

$$\begin{array}{c}
 C_1 V \\
 C_2 C_1 V \\
 C_3 C_2 C_1 V
 \end{array}$$

Zamknięta na końcu staroruska sylaba fonologiczna posiada jedynie 2 podtypy strukturalne:

$$\begin{array}{c}
 V C_1 \\
 V C_1 C_2
 \end{array}$$

Możemy stwierdzić również, iż wierzchołek staroruskiej sylaby fonologicznej tworzy 5 następujących fonemów wokalicznych: |a|, |o|, |u|, |i|, |e| i jeden allofon fonemu wokalicznego, umownie przez nas oznaczony jako $\frac{|i|}{y}$. W skład początków i końców staroruskiej sylaby fonologicznej wchodzi natomiast 33 fonemy konsonantyczne: |b|, |b'|, |d|, |d'|, |g|, |p|, |p'|, |t|, |t'|, |k|, |k'|, |v|, |v'|, |z|, |z'|, |ʒ|, |i|, |s|, |s'|, |ʃ|, |š¹⁷|, |x|, |c|, |č|, |m|, |m'|, |n|, |n'|, |ł|, |l'|, |r|, |r'|, |ø| i 11 allofonów fonemów

¹⁷ Przy pomocy znaku |š| zapisujemy umownie fonem, który w alfabecie cyrylicy oznaczany był literą ш. Miękkosc stanowi redundantną cechę tego fonemu (podobnie jak miękkość fonemu |č|), dlatego też nie zaznaczamy jej w transkrypcji.

konsonantycznych: $\frac{|b|}{p}$, $\frac{|b'|}{p'}$, $\frac{|d|}{t}$, $\frac{|d'|}{t'}$, $\frac{|g|}{k}$, $\frac{|v|}{\underset{\wedge}{u}}$, $\frac{|v'|}{\underset{\wedge}{u'}}$,
 $\frac{|z|}{s}$, $\frac{|z'|}{s'}$, $\frac{|\check{z}|}{\check{s}}$ ¹⁸, $\frac{|s|}{z}$ ¹⁹.

Określone wyżej typy staroruskich sylab fonologicznych zapełniane są w sposób zróżnicowany, tzn. fonemy łączą się ze sobą w różnych kombinacjach.

Największą różnorodność połączeń fonemów przejawia tu model sylaby $C_1 V C_1$. Ten typ sylaby tworzy się drogą łączenia się 32 różnych fonemów konsonantycznych i 10 aliofonów fonemów konsonantycznych z 5 różnymi fonemami wokalicznymi. Maksymalne, tj. potwierdzone największą liczbą przykładów zapełnienie początku ukazanego wyżej modelu sylaby fonologicznej stanowi fonem $|k|$ - poświadczony w 33 przykładach sylab. Maksymalne zapełnienie końca danego modelu sylaby stanowi fonem $\underset{\wedge}{i}$ - odnotowany w 41 przykładach sylaby fonologicznej omawianego materiału językowego.

Dla modelu $C_1 V C_1 C_2$ maksymalne zapełnienie końca sylaby zawiera się w połączeniu fonemów $|s' t'|$ występującym w 20 przykładach staroruskiej sylaby fonologicznej.

Model $C_1 V C_1 C_2 C_3$ posiada maksymalne zapełnienie końca sylaby w postaci połączenia fonemów $|rs't'|$ - odnotowane w 4 przykładach staroruskiej sylaby fonologicznej.

Model $C_2 C_1 V C_1$ zapełnia początek sylaby fonologicznej przy pomocy maksymalnych połączeń $|pr|$ i $|gr|$. Pierwsze z nich spotyka się w 13, drugie w 10 przykładach omawianych sylab.

¹⁸ Przy pomocy znaków $\frac{|b|}{p}$, $\frac{|b'|}{p'}$, $\frac{|d|}{t}$, $\frac{|d'|}{t'}$, $\frac{|g|}{k}$, $\frac{|v|}{\underset{\wedge}{u}}$, $\frac{|v'|}{\underset{\wedge}{u'}}$, $\frac{|z|}{s}$, $\frac{|z'|}{s'}$, $\frac{|\check{z}|}{\check{s}}$ będziemy w naszych rozważaniach oznaczać przypuszczalne warianty pozycyjne fonemów $|b|$, $|b'|$, $|d|$, $|d'|$, $|g|$, $|v|$, $|v'|$, $|z|$, $|z'|$, $|\check{z}|$ w wygłosie słowa i przed fonemami konsonantycznymi nie posiadającymi dyferencjalnej cechy dźwięczności.

¹⁹ Przy pomocy znaku $\frac{|s|}{z}$ będziemy umownie oznaczać wariant pozycyjny fonemu $|s|$ przed fonemami konsonantycznymi, których cechą dyferencjalną jest dźwięczność.

Typ sylaby oznaczony przez model $C_3 C_2 C_1 V C_1$ zapełnia swój początek dwoma maksymalnymi połączeniami: |str'| - potwierdzonymi przez 6 przykładów staroruskich sylab fonologicznych oraz |str| - przez 5 przykładów danych sylab.

Pozostałe, przytaczane wyżej modele staroruskiej sylaby fonologicznej nie są poświadczone licznymi przykładami określonych połączeń fonemów konsonantycznych wchodzących w skład sylaby i dlatego też nie omawiamy szczegółowo możliwości ich zapełnienia. Należałoby jednakże zaznaczyć, że model $C_4 C_3 C_2 C_1 V C_1$ poświadczony jest zaledwie jednym przykładem sylaby fonologicznej $\left[\begin{smallmatrix} v \\ u \end{smallmatrix} \right]$ skraj].

Omawiane tutaj, najczęściej spotykane w języku staroruskim modele sylab fonologicznych wraz z ich maksymalnymi zapełnieniami można by w efekcie końcowym naszych rozważań ująć w następujące schematy:

C_1	V	C_1
k		i i̇
33		41

C_1	V	$C_1 C_2$
		s't'
		20

C_1	V	$C_1 C_2 C_3$
		rs't'
		4

$C_2 C_1$	V	C_1
pr gr		
13 10		

$C_3 C_2 C_1$	V	C_1
str' str		
6 5		

АНАЛИЗ ФОНОЛОГИЧЕСКОЙ СТРУКТУРЫ СЛОГА В ДРЕВНЕРУССКОМ И СТАРОРУССКОМ ЯЗЫКЕ 13 - 16 ВВ.

Целью настоящей статьи является, как отмечено в заглавии, анализ древнерусского фонологического слога. Анализ проводится по методу, предложенному Е. Д. Панфиловым, на материале 794 односложных слов, помещенных в "Материалах" И. И. Срезневского. На основании нашего исследования мы

пришли к выводу, что древнерусский фонологический слог отличается значительным разнообразием. Самыми продуктивными оказались следующие модели с их максимальными заполнениями.

C ₁	V	C ₁
k		i̇
33		41

C ₁	V	C ₁ C ₂
		s' t'
		20

C ₁	V	C ₁ C ₂ C ₃
		r s' t'
		4

C ₂ C ₁	V	C ₁
pr gr		
13 10		

C ₃ C ₂ C ₁	V	C ₁
str' str		
6 5		